

Dichter bij ziekte: Ten geleide

Sjaak van der Geest & Arko Oderwald

*I wish I had the voice of Homer
To sing of rectal carcinoma,
Which kills a lot more chaps, in fact,
Than were bumped off when Troy was sacked.*
J.B.S. Haldane, 'Cancer's a funny thing', 1964

De antropologie schuift steeds verder op naar de literaire verbeelding. Antropologen zijn altijd overtuigd geweest van de kracht van het goed gekozen woord, de treffende zin, het verleidende beeld, maar sinds kort – dat wil zeggen enkele decennia – wordt die literaire voorkeur openlijker 'toegegeven' en toegepast. Geertz (1988) laat zien hoe enkele 'klassieke' antropologen hun eigen stijl van schrijven hadden waarmee ze de lezer trachtten te overtuigen. Het 'gezag' van antropologisch werk ligt meer in de stijl dan tot dusver werd erkend. Antropologie bedrijven is nu eenmaal *schrijven*. Een goede antropoloog moet een goede schrijver zijn.

Het zich eigen maken van literaire kwaliteiten is één facet, een ander is de waardering voor literaire teksten als bron van antropologisch inzicht. In toenemende mate ziet men in antropologische werken verwijzingen naar – en citaten uit – romans, verhalen en zelfs gedichten verschijnen, alsof het informanten uit het veldwerk zijn.

Enkele voorbeelden uit de Nederlandse antropologie, willekeurig gekozen, mogen dit illustreren. In 1977 schreef Marjan Schwegman een scriptie over de bruikbaarheid van een roman van Giovanni Verga bij historisch-antropologisch onderzoek naar de sociale verhoudingen in een Siciliaans dorp in de Negentiende eeuw. Zij komt, via vergelijkingen met andere bronnen, tot de conclusie dat Verga niet minder 'betrouwbaar' is dan antropologen. Verga, die het naturalisme nastreefde, wilde werk produceren dat in artistiek opzicht *bello* en in wetenschappelijk opzicht *vero* was.

In 1985 promoveerde Els Postel-Coster op een studie over machtsverhoudingen in Noord Sumatra in de koloniale periode. Zij was in het bijzonder geïnteresseerd in de wereld van de vrouwen. Haar onderzoek was nagenoeg uitsluitend gebaseerd op tien Minangkabause familieromans. Ook in haar onderzoek wordt de stelling verdedigd dat deze romans een betrouwbaar beeld opleveren van het leven in die tijd en die maatschappij. Bezwaren tegen de subjectieve voorkeuren van de romanschrijvers gelden evenzeer voor de antropoloog. Bovendien wordt subjectiviteit in toenemende mate

gezien als een onmisbare kwaliteit voor het tot stand brengen van intersubjectiviteit, de ziel van antropologisch onderzoek.

Het derde voorbeeld is een studie van Lily Clerkx die sprookjes als uitgangspunt kiest voor een beschrijving van de pre-industriële samenleving in Europa. Haar stelling is dat sprookjes, die bij uitstek als fantasieën beschouwd worden in de zin dat ze de maatschappelijke verhoudingen op zijn kop zetten – tot plezier van de lagere klassen – niet anders kunnen dat gebruik maken van de indertijd bestaande etnografische realiteit.

Binnen de culturele antropologie van de Universiteit van Amsterdam zou men kunnen spreken van een lange traditie van belangstelling voor literaire producties. Wertheim lanceerde zijn begrip ‘contrapunt’ waarmee hij aangaf dat onderdrukte groepen in de samenleving verhalen en sprookjes gebruikten om zich een fantasiewereld te scheppen, ter compensatie van de harde onveranderbare werkelijkheid. Wertheims ideeën hierover zijn nu nog terug te vinden in het werk van J.C. Scott. Köbben was een bewonderaar van Willem Elsschot in wiens werk hij vooral de beknoptheid van stijl waardeerde. Hij beval Elsschots stijl aan zijn leerlingen aan bij het schrijven van hun antropologische teksten (Köbben 1986).

In 1979 publiceerden drie antropologen (Van Bremen et al. 1979) uit het Amsterdamse een verzameling essays over antropologie en literatuur onder het – helaas nooit ingeburgerde – neologisme ‘Romantropologie’. Het eerste artikel, waarin Goudsblom (1979) de relatie tussen ‘fictie’ en de ‘niet-imaginaire ervaringswereld’ benadrukte heeft nog steeds een programmatische waarde. Literaire verbeelding is altijd een voortzetting van die ervaringswereld die allerlei vormen kan aannemen: voorbeeld, wensbeeld of schrikbeeld. Goudsblom illustreerde zijn betoog met teksten uit *Titaantjes* van Nescio en *Werther Nieland* van (Van het) Reve.

Latere auteurs gingen een stap verder: romans en verhalen behoeften geen ‘verdediging’ dat zij *ook* over de ‘werkelijkheid’ spraken, zij werden zelfs geacht dat met meer inzicht en effect te doen dan de sociale wetenschappers die etnografie als hun vak beoefenden. Naarmate in de antropologie thema’s als ervaring, betekenis en emotie meer aandacht kregen, groeide het besef dat wij ons oor bij de schrijvers te luisteren konden leggen. Zij waren bij uitstek in staat de beleefde werkelijkheid in woorden te vangen.

In de medische antropologie, die zich richt op de betekenis van ziekte, gezondheid, genezing, is dit proces van ‘romantropologisering’ duidelijk waar te nemen. Ziekte en dood zijn bij uitstek dramatische ervaringen die het leven van mensen op zijn kop zetten en om literaire expressie vragen. Naast liefde en conflict vormen zij waarschijnlijk de meest voorkomende thema’s in romans, verhalen en gedichten. Het Amerikaanse tijdschrift *Literature & Medicine* is geheel gewijd aan de nauwe verwevenheid van ziekte-ervaring en literaire expressie. Mensen die met ziekte in contact komen, hetzij als arts, hetzij als patiënt, verzorger of betrokkene, ervaren de authenticiteit van literaire teksten en lezen die om hun eigen ervaringen te spiegelen aan die van anderen. In een interview bij gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de medische faculteit in Leiden zei L. Kuenen:

Het is ... goed studenten te wijzen op de rijke bronnen die in de romanliteratuur te vinden zijn, als je een oordeel over mensen moet uitspreken. De niet-wetenschappelijke intuïtie van schrijvers of dichters ... sla ik hoog aan; een dergelijke gevoeligheid is denk ik in de geneeskunde onmisbaar (*Centrum* 6 juli 1984).

Sommigen van hen gaan zelf schrijven over die ervaringen. Opvallend is het grote aantal medici onder de schrijvers van romans en poëzie. De dramatische ontwikkelingen rond ziekte en dood, waar artsen en verzorgers directe getuigen van zijn, dwingen als het ware tot schrijven. Zij leggen de meest fundamentele waarden van menselijk leven bloot: moed en lafheid, trouw en ontrouw, hoop en angst, vrijheid en gevangenschap, troost en verbittering, geloof en ongeloof, gezelschap en eenzaamheid, aanvaarding en verzet. Het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* publiceerde in 1986 bij haar 130 jarig bestaan een collectie van citaten van vijftien Nederlandse artsen (in de afgelopen 130 jaar) die tevens schrijver of dichter waren: Jan Pieter Heije, Frederik van Eeden, Simon Vestdijk, Arnold Aletrino, Jan Slauerhoff, Cola Debrot, Belcampo, Luc Tournier, M. Vasalis, Willem Brakman, Kees Winkler, Rutger Kopland, Hilbert Kuik, Toon Tellegen, en Frank Koenegracht. In een korte inleiding merkt Balk-Smit Duyzentkunst (1986: 1743) op dat slechts één van hen, Vestdijk, alle medische activiteiten opgaf voor zijn schrijverschap. Tevens is vermeldenswaard dat de psychiaters het sterkst vertegenwoordigd zijn in deze groep en ook de meeste literaire waardering hebben ontvangen (Van Eeden, Vasalis, Kopland). Dat is niet zo verwonderlijk, aldus de auteur, want geen medisch handelen is zozeer op taal aangewezen als dat van de psychiatrie.

Ook patiënten en hun naasten gaan steeds vaker over tot het opschrijven van hun ervaringen. Oderwald (1994) telde enkele jaren geleden 101 ego-documenten in boekvorm die tussen 1965 en 1993 in Nederland verschenen waren over chronische ziekten. Zijn telling liet zien dat hun aantal in de tweede helft van die periode verdubbeld was.

Kunst wordt niet in het paradijs gemaakt; het ontstaat uit ongenoegen, heeft de Vlaamse schilder Raveel ooit opgemerkt. De psychiater Frank Kortmann (2000) verwijst naar een aantal studies die de relatie tussen kunstenaarschap en geestesziekten onderzoeken. Zo vergeleek Andreasen (1987) dertig gerenommeerde schrijvers met dertig 'niet-kunstenaars' en trof bij eerstgenoemden een opvallend hoger percentage psychiatrische stoornissen aan. Ludwig (1994) en Jamison (1995) kwamen tot vergelijkbare conclusies in onderzoeken bij respectievelijk 59 vrouwelijke auteurs en twintig beroemde Europese kunstenaars (schrijvers, schilders en beeldhouwers). Voor velen is het schrijven over ziekte, angst, ellende een vorm van overleven. Schrijven wordt een medicijn.

Volgens Manuel van Loggen in een interview in *NRC Handelsblad* (19 oktober 1988) was ook voor Achterberg het dichten een therapeutisch middel. Opvallend is dat hij in zijn bijna twintig jaar TBR bezeten was van dichten en dat die bezetenheid verdween na zijn ontslag uit TBR.

Maar ook het *lezen* van poëzie kan therapeutische effecten hebben. De Russische dichter Sinjavski: "Gedichten van Pasternak lezen is als een frisse neus halen, diep adem halen, de longen zuiveren: zulke gedichten kunnen tuberculose genezen" (*De*

Groene 4 maart 1987). Maar het omgekeerde gebeurt ook. Primo Levi vertelde in een gesprek met Germaine Greer dat hij ziek werd toen hij Kafka's *Das Prozess* vertaalde: "Toen ik de vertaling af had ben ik een half jaar depressief geweest. Het is een ziekte verwekkend boek" (*Vrij Nederland Boekenbijlage* 21 december 1985).

Ook in dit themanummer staat de relatie tussen ziekte, literaire verbeelding en medische antropologie centraal. De meeste bijdragen werden als paper gepresenteerd en besproken op het Symposium 'Dichter bij ziekte' dat in december 2000 in Amsterdam werd gehouden.

De eerste drie bijdragen bieden inventarisaties en interpretaties hoe bepaalde ziektes in romans, verhalen en ego-documenten worden beschreven en geduid. Het eerste stuk, van Frans Meulenberg handelt over psoriasis, een ziekte die de huid aantast en derhalve grote gevolgen kan hebben voor de verschijning van de psoriasislijder in het publiek. Wat het afschilferen van de huid betekent voor het zelfbeeld van iemand en diens omgaan met anderen is een thema in enkele romans van auteurs die zelf aan de ziekte leden, Updike, Nabokov en Dennis Potter, maar komt ook voor in het werk van Vestdijk, Basart en Palmen. In de roman van Vestdijk, *Het glinsterend pantser*, is psoriasis het symbool van het emotionele isolement waarin de hoofdpersoon verkeert. Zijn enige ontsnapping, schrijft Meulenberg, is de kunst, de muziek. Zo wordt psoriasis tegelijkertijd een metafoor van de schepping van kunst.

Oderwald richt zich op het raadsel van de identiteitsverandering die mensen met Alzheimer overkomt. De verandering van mensen die hun geheugen verliezen is indringend beschreven in zowel fictieve als non-fictieve literatuur. Zijn voornaamste bronnen zijn twee boeken van John Bayley over de ziekte van zijn partner, ooit gevierd schrijver, Iris Murdoch, een boek van Kees van Kooten over zijn moeder en van Voskuil over zijn schoonmoeder. De titel van het essay 'Vertrouwd anders' drukt de ervaring van verandering en toch dezelfde blijven treffend uit. In het ziekteproces van Alzheimer gebeurt op uiterst dramatische en drastische wijze wat – meer geleidelijk – in ieder leven gebeurt: men verandert. Ben 'ik' een 'ander'? om met Rimbaud te spreken. Kan ik nog van 'ik' spreken als ik het over mijn jeugd heb?, vroeg een deelnemer aan het symposium zich af.

Van der Bruggen en Widdershoven analyseren een groot aantal literaire teksten waarin gesproken wordt over mensen lijdend aan Parkinson. Uitgaande van de opvatting dat literaire auteurs 'begenadigd' zijn in het levensecht beschrijven van ervaringen en emoties, hebben zij in hun analyse een aantal eigenschappen van het parkinsonpatiënt-zijn verzameld uit de gelezen literatuur en presenteren die in hun artikel. De ervaringen en het gedrag van een parkinsonpatiënt blijken paradoxale kenmerken te hebben: ze zijn tegelijkertijd stijf, onbeweeglijk en onverwacht beweeglijk, grillig. Die paradox manifesteert zich in de lichaamservaring, in hun gebruik van tijd en ruimte, in hun omgaan met de dingen en met anderen.

Drie niet eerder gepubliceerde gedichten van Henk van Zuiden en Wout Joling vormen een intermezzo. Zij gaan over lichaam, pijn en dood.

In de bijdrage van Sofie Vandamme en Arko Oderwald staat de schrijver Emile Zola centraal. Zijn roman *Thérèse Raquin*, waarin hij passie, overspel, moord en pervers gedrag tot in detail beschreef, veroorzaakte een groot schandaal indertijd. Zola

verdedigde zich met de stelling dat hij, als schrijver, wetenschap bedreef. Hij vergeleek zijn benadering van de mens en zijn drijfveren als het werk van een medisch onderzoeker die de weerzinwekkende binnenkant van het menselijk lichaam moet betreden om de oorzaken van ziekte op te sporen. Op vergelijkbare wijze trachtte hij de donkere diepten van de menselijke psyche bloot te leggen om het gedrag van mensen beter te begrijpen. Zijn werk was een “kliniek van de passie”.

Presenteerde de schrijver Zola zich als wetenschapper, in de volgende bijdrage begeeft de wetenschapper, socioloog Gerhard Nijhof zich op het schrijverspad. Vanuit zijn eigen ervaringen van een ernstige ziekte beschrijft hij hoe in die periode en kort daarna zijn tijdbeleving veranderde. Met de dood op de hielen kreeg hij haast om van alles te doen. Zijn schrijven over ziekte en dood was – paradoxaal – juist een poging ziekte en dood te verdrijven. Zoals ook verschillende anderen in dit themanummer benadrukken, was het schrijven voor hem vooral een therapie.

De schrijvende socioloog wordt gevolgd door de schrijvende arts. Martin Winckler publiceerde in 1998 *La maladie de Sachs*, een bundel notities waarin het leven en werk van een jonge huisarts op het Franse platteland beschreven wordt vanuit het perspectief van allerlei verschillende personages: dorpelingen, al of niet patiënt, zijn secretaresse, zijn hospita, een collega. Door de ogen van anderen die met hem in aanraking komen, krijgt de lezer een beeld van de persoon van de arts. Winckler legt in deze korte bijdrage uit hoe het schrijven zich verhoudt tot zijn werk als huisarts. Een arts is in zijn opvatting meer een luisteraar dan een behandelaar, of zou dat moeten zijn. Van het luisteren naar het schrijven is slechts een kleine stap. De arts schrijft op wat zijn patiënten hem vertellen en deelt die verhalen met anderen. De toelichting op zijn schrijverschap wordt gevolgd door vier fragmenten uit de Nederlandse vertaling van *La maladie de Sachs*.

Eva Abraham presenteert het schrijven van de (blanke) Curaçaose auteur Tip Marugg als een therapie die hem op de been houdt ondanks intense gevoelens van frustratie en vervreemding. Zij bespreekt enkele problemen in het leven van de schrijver (ziekte, dood, alcohol) zoals die in zijn drie romans tot uitdrukking komen en vergelijkt hem met andere – blanke – Caraïbische auteurs.

Edien Bartels neemt een geschreven herinnering van een jonge Marokkaanse vrouw aan haar grootvader als uitgangspunt voor een beschouwing over zingeving en heling. De herinnering van de in Nederland wonende Marokkaanse vrouw is door een Nederlandse vrouw opgetekend (en wordt vervolgens door andere Nederlandse, de antropologe, geïnterpreteerd). De herinnering aan de grootvader en zijn nagelaten hoofdwikkel en koran spelen een helende rol in het leven van beide vrouwen, maar op twee heel verschillende wijzen; Voor de Marokkaanse vrouw is het de tastbaarheid van de herinnering zelf, voor de Nederlandse vrouw gaat het om herkenning en is het opschrijven van het verhaal een ‘medicijn’.

Een impressionistisch essay van Els van Dongen over trauma, kunst en herinnering in Zuid Afrika besluit dit themagedeelte. De idee dat schrijven medicijn is keert hier opnieuw terug. Verhalen ‘verwerken’ het verleden in de letterlijke betekenis van het woord: zij transformeren traumatische, vernederende en gewelddadige herinneringen in hoopvolle gedachten. De verhalen herstellen samenhang en betrokkenheid en kun-

nen zo een basis leggen voor een nieuwe maatschappij. Maar tevens blijft er de strijd wie stem krijgt, het probleem van de multivocaliteit.

In een voorbeschouwing op het thema van literaire verbeelding en beleving en genezing van ziekte hebben wij (Van der Geest & Oderwald 2000) het belang van verhalen en 'emplotment' benadrukt omdat deze zin scheppen in chaos en ogenschijnlijk tegenstrijdige ervaringen. Het verhaal, schrijft Mattingly (1998) komt niet *na* de gebeurtenissen, is er geen reproductie van, maar maakt het wezen uit van de beleving van gebeurtenissen als ziekte en genezing. Het is waar, 'life is stored in stories', maar het wordt ook in verhalen *geleefd*. Wie het verhaal opvangt en tot zich door laat dringen, nadert dichter tot de ervaring van de zieke. Literaire schrijvers zijn bij uitstek in staat het verhaal tot leven te wekken. Daarom zijn ze, met hun verhalen, voor antropologen zowel voorbeeld als bron van etnografie. De bijdragen aan dit themanummer hebben, elk op unieke wijze, die associatie tussen antropologie, ziekte en literatuur tot onderwerp.

De twee laatste bijdragen aan dit nummer vallen buiten het thema. Peter Rensen schrijft over buitenslapers in Amsterdam die ook voor het doen van hun dagelijkse behoefte op de publieke ruimte zijn aangewezen. Rensen laat zien hoe opvattingen over vuil en gevoelens van schaamte niet vastliggen maar variëren in verschillende sociale en culturele milieus. Zijn levendige beschrijving bevestigt Mary Douglas' stelling dat absoluut vuil niet bestaat. Percepties van vuil komen tot stand in sociale settings afhankelijk van de daar heersende grenzen tussen intiem en publiek.

De laatste bijdrage is een voorbeschouwing op het thema van het jaarlijks symposium dat deze keer – op vrijdag 14 december 2001 – zal gaan over medische technologie en de verbeelding van het lichaam. Bernike Pasveer bespreekt een aantal belangrijke vragen over deze thematiek die, naar haar mening, onvoldoende door medische antropologie en techniek sociologie zijn onderzocht. In haar conclusie – tevens een uitnodiging voor bijdragen aan het komend symposium – wijst zij op de groeiende hegemonie van visuele beelden in het algemeen en in de verbeelding van het lichaam in het bijzonder.

Zoals gewoonlijk worden de artikelen gevolgd door berichten waaronder een In Memoriam voor de eerste 'medisch antropoloog' in Nederland, Vincent van Amelsvoort, die op 3 april overleed. Een groot aantal boekbesprekingen en signalementen besluit dit themanummer.

Dit nummer van *Medische Antropologie* is het vijftiengste. In totaal verschenen er tot nu toe 201 artikelen in dit tijdschrift, waarvan 35 van Belgische en 161 van Nederlandse auteurs. Voor deze 25 nummers werden 465 boekbesprekingen en meer dan tweehonderd signalementen geschreven door bijna tweehonderd verschillende recensisten. Ieder jaar was een nummer gewijd aan een thema. In chronologische volgorde waren die thema's: 'Geneesmiddelen', 'Vrouwen en gezondheid', 'Migranten en gezondheidszorg', 'Diagnose en divinatie', 'Zintuigen', 'Het geheim', 'Trauma en

cultuur', 'Ouderen, welzijn en zorg', 'Reproductieve gezondheid en cultuur', 'Poep, cultuur en welbevinden', 'Naar een medische antropologie van kinderen', en tenslotte 'Dichter bij ziekte: Medische antropologie en literaire verbeelding'. Evenzovele malen organiseerde de redactie van het tijdschrift een symposium over bovengenoemde thema's. Voor abonnees die geïnteresseerd zijn in oudere nummers zijn deze voor een kwart van de oorspronkelijke prijs beschikbaar (indien en zolang voorradig). Zij dienen hiervoor contact op te nemen met het redactiesecretariaat.

Literatuur

Andreasen, N.C.

1987 Creativity and mental illness: Prevalence rates in writers and their first-degree relatives. *American Journal of Psychiatry* 144 (10): 1288-92.

Balk-Smit Duyzentkunst, F.

1986 Vijftien dokters op schrijversvoeten. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 130 (39): 1743.

Bremen, J. van, S. van der Geest & J. Verrips (red.)

1979 *Romanthropologie: Essays over antropologie en literatuur*. Amsterdam: CANSA, Universiteit van Amsterdam.

Clerkx, L.E.

1992 *En ze leefden nog lang en gelukkig. Familieleven in sprookjes. Een historisch-sociologische benadering*. Amsterdam: Bert Bakker.

Geertz, C.

1988 *Works and lives: The anthropologist as author*. Cambridge: Polity Press.

Geest, S. van der & A. Oderwald

2000 Weg van de gehuurde zinnen, dichter bij ziekte: Medische antropologie en literaire verbeelding. *Medische Antropologie* 12(1): 103-15.

Goudsblom, J.

1979 Problemen bij de sociologische studie van romans. In: J. van Bremen et al. (red.), *Romanthropologie: Essays over antropologie en literatuur*, pp. 1-18.

Jamison, K.R.

1995 Manic-depressive illness and creativity. *Scientific American* 272(2): 68-72.

Köbben, A.J.F.

1986 Elsschot als antropoloog. *Sociodrome* 1986(2): 10-17.

Kortmann, F.

2000 Bij zinnen: Kunstenaarschap en geestesziekten. *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 55(6): 556-64.

Ludwig, A.M.

1994 Mental illness and creative activity in female writers. *American Journal of Psychiatry* 151(11): 1650-56.

Mattingly, C.

1998 *Healing drama's and clinical plots: The narrative structure of experience*. Cambridge: Cambridge University Press.

Oderwald, A.

- 1994 *Lijden tussen de regels: Overzichtsstudie naar egodocumenten van chronisch zieken.*
Zoetermeer: Nationale Commissie Chronisch Zieken.

Postel-Coster, E.

- 1985 *Het omheinde kweekbed. Machtsverhoudingen in de Minangkabause familieroman.*
Delft: Eburon.

Schwegman, M.

- 1977 *Met de blok van Verga kijken naar Vizzini, 1812-1848.* Doctoraal scriptie Antropologie, Universiteit van Amsterdam.